

Toğrul MAHMUDLU
ADA Universitetinin tələbəsi

Qarabağın tanınmış və köklü nəsil-
lərindən biri də Sultanovlardır. Onlar
XVIII əsrdən Qarabağın Hacısamlı na-
hiyəsinin Qasımuşağı obasında yaşayıb-
lər. Bu nəslin yetirdiyi dövlət adamları,
ictimai xadimlər, döyüşçülər, ziyalılar
onun tarixi missiyasını və mənəvi bö-
yüklüyünü nümayiş etdirir.

Elə gökəmlı şəxsiyyətlərdən biri
tələbəlil zamanında sol gözünü bir qa-
dını qorumaq naminə dueldə feda edən,
Bakı Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyəti-
nin baş müvəkkili, Azərbaycan Xalq
Cümhuriyyətinin ilk hərbi naziri, daha
sonra kənd təsərrüfatı və dövlət əmlakı
naziri, Qarabağın general-qubernatoru
doktor Xosrov Paşa bəy Sultanovdur.

Azərbaycanın xalq qəhrəmanı, Zən-
gezur Milli Polis Dəstəsinin reisi, ər-
məni terrorçularının qənimini Sultan bəy
Sultanov və İttihad Partiyasının Təbriz
komitəsinin rəhbəri, Güney Azərbay-
canda mütləqçilərin partizan dəstəsinin
reisi İsgəndər bəy Sultanov (Paşa bəy
oğlu) da bu nəslin parlaq nümayəndə-
ləri arasındadırlar.

Sultanovların mübarizliyi onlara ec-
dadlarından qalmış mirasdır. Bu nəslin
nümayəndələrində müşahidə olunan
döyüşkənlik, müdriklik, alicənablıq, xe-
yirxahlıq, vətənpərvərlik və xalqa bağ-
lılıq kimi xüsusiyyətlər Sultanovların
atası Əlipaşa bəy Sultanovun xarakterini
idi. Əlipaşa bəy Sultanov (qıscaca Paşa
bəy) 1843-cü ildə Zəngəzurun Hacı-
samlı mahalının Qasımuşağı obasında
dünyaya gəlib (Nazir Əhmədli, "Zəngə-
zur qəzasının kameral təsviri", 2022).

Sultanovlar ulu babaları Nəbi oğlu
Xıdırın adı ilə əlaqədar Qasımuşağı
obasının Nəbioglu nəslinin Xıdırlar qo-
luna mənsubdurlar. Paşa bəyin atası Xi-
dir oğlu Xəmmurad bəy mahalın əsas
mülkədarlarından biri olaraq zəhmətlə
qurduğu böyük təsərrüfata sahib idi.
Zəngəzur nahiyəsinin bəylərinin 1863-
cü il sıyahısında Qasımuşağı obasını
Qurdqacı kəndindən 20 yaşlı Paşa bəyin
adı qeyd olunub (ARDTA, F.10, s.1,
s.v.135 - Nazir Əhmədli, "Zəngəzur qə-
zasının kameral təsviri", 2022).

Paşa bəy bəyliyiini kəğız üzərində
deyil, qanı, canı bahasına döyüş meyda-
nında təsdiqləmişdi. 1905-1906-cı illər-
nəmdə təsdiqlənmişdi. 1905-1906-cı illər-
də erməni quldur dəstələri müsəlman
kəndlərinə hücum edərək xüsusi aman-
sızlıqda qətləni törədikləri zaman Paşa
bəy könlülilər dəstəsi ilə xalqın kömə-
yinə çataraq bir çox qırğınım və bölgədə
baş verə biləcək daha böyük soyqırımı-
nın qarşısını alıb.

Sultanovlar yalnız döyüş meydanın-
da deyil, elm və təhsil yolunda da irəlil-
də olaraq həm silahla, həm də gələcətlə
millətine xidmət edən nüfuzlu nəsil-
lərdən biri kimi tarixə həkk olublar. Bəş
xarici dil bilən Xosrov bəy təhsil aldığı
dövrədə Gənəe Kəsi Gimnaziyasını qızıl

medalla bitirən yegane azərbaycanlı
olub (ARDTA, F.319, s.4, s.v.2090) və
Xarkov Universitetində, daha sonra No-
vovorossiya Universitetində tibb təhsili
alıb.

Bu nəslin ziyalıları sırasında Azər-
baycanın ilk qadın pedaqoqlarından biri
(Rafiq Səferov, "Rus-tatar qadın məkte-
binin tanınmış pedaqoqu Leyla xanım
Rüstəm bəy qızı Sultanovanın həyatı və
pedaqoji fəaliyyəti haqqında bezi qeyd-
lər", 26 yanvar 2024), fəlsəfə elmləri
doktoru, repressiya qurbanı Leyla xa-
nım Sultanovanın, Azərbaycanın ilk
mühəndis-texnoloqlarından biri, Azər-
baycan Xalq Cümhuriyyətinin hökumət
zavodları müdiri, Azneftin mühəndisi,
repressiya qurbanı Rüstəm bəy Sultano-
vun və Bakının azad edilməsi uğrunda
Qafqaz İslam Ordusu ilə birgə döyüş-
müş, 1919-cu ildə Qarabağın general-
qubernatorunun yaveri olmuş, erməni-
lərlə döyüşdə əmisi Xosrov bəy kimi
sol gözünü qurban vermiş, Osmanlının
"Mecidiyyə" ordeni ilə təltif edilmiş,
Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin des-
təyi ilə Berlin Texniki Universitetində
ali təhsil almış, repressiya qurbanı, mü-
həndis İsgəndər bəy Sultanovun (Rüs-
təm bəy oğlu) adlarını xüsusən qeyd et-
mək lazımdır (Misir Mərdanov, Ədalət
Təhrizadə, "1920-ci ildəki ali məktəb-
lərdə oxumuş azərbaycanlılar", VII
cild, 2022).

Sultanovlar Zəngəzurda ilk gənış-
miyyətlə ticarətini, köklü iqtisadiyyatın
təməlini qoyanlardandırlar. Onlar bö-
yük fərmə təsərrüfatı qurmaqla Avro-
padan cins mal-dəvar gətirib Zəngəzur
yaylaqlarında saxlayırdılar. Daha sonra
işini təkmilləşdirib yeni iribuyuzlu hey-
van cinsini yetişdiriblər. Bu yeni cins Na-
cisamlı bölgəsinin adı ilə "Hacısamlı
cinsi" adlandırılıb. Sultanovlar bu işi o
qəder inkişaf etdirmişdilər ki, təsərrüfat
indiki Laçın rayonunun böyük ərazisini,
neçə-neçə kənd və yaylağı əhatə edirdi.
Hətta onlar kəndə sid əmalı zavodu
tikdirib yaylaqdan bu zavoda saxsı boru
xətti çəkdirmişdilər. Yaylaqda heyvan-
lardan əldə edilmiş süd bu boru xətti və-
sitisilə zavoda gəlib əmal edilirdi.

Sultanovların geniş imkanlara malik
təsərrüfatları Azərbaycan Xalq Cümhu-
riyyəti dövründə də diqqətdən kənarda
qalmayıb. AXC parlamentinin üzvü Qa-
ra bəy Əliverdiyev 1919-cu ildə Şuşada
ümumqarabağ müəllimlərinin qurula-
yında Şuşa qəzasının Ağdam və Zəngə-
zur qəzasının Hacısamlı kəndlərində
kənd təsərrüfatı məktəblərinin açılması
haqqında məsələ qaldırmışdı. O belə bir
fikri parlamentdə də səsləndirmişdi
(Ənvər Çingizoglu, "Qara bəy Əliverdi-
lər: Cümhuriyyət deputatı", 12 iyun
2020).

Sultanovlar iribuyuzlu heyvan tə-
sərrüfatından əlavə atçılıqda da məşğul
olublar. Böyük ixtilata malik olan Sulta-
novlar Hacısamlıda naxrınları saxlamaq
üçün inşa etdikləri təsərrüfat binaları
ilə yanaşı, at saxlama və yetişdirmə bi-
nalrı da inşa etdiriblər. Həmin binalar-
dan beziyərini qalıqları bu günə qədər
qalır. Sultanovlar Azərbaycan Xalq
Cümhuriyyəti zamanında öz ixtilalarını
döyüşçülərə paylayaraq süvari dəstələ-
rinin formalaşmasına dəstək olublar. So-

vet dövründə isə Laçın rayonunun ən
böyük südcülük və damazlıq sovxozu
olan Nəğdəli sovxozu mehiz Sultanovla-
rın müasirə edilmiş təsərrüfatları üzə-
rində qurulmuşdu. Nəğdəli sovxozu çox
böyük olduğu üçün neinki digər kənd-
lərdən, hətta digər bölgələrdən də işlə-
mək üçün buraya gələnlər olub.

Sultanovlar təkcə kənd təsərrüfatı
ilə deyil, eyni zamanda taxta istehsalı
ilə də bölgənin iqtisadi inkişafına ciddi
töhfələr veriblər. Hacısamlı bölgəsi
dünyaca məşhur Qırmızı palıd meşələri
ilə zəngindir. Nadir ağac növlərindən
biri olan Qırmızı palıd ağaclarının də-
yəri, keyfiyyəti qədr tələbatı da yük-
səkdir. Bunun fərqində olan Paşa bəy
Sultanov Qarabağın təbii sərvətini xə-
ricədə tanıdırıb bölgə əhalisinin rifahını
yüksəltmək məqsədilə müasir Hacı-
samlı kəndi ərazisində taxta əmalı za-
vodu inşa etdirib. Zavodun inşasını və
onun qurğularının quraşdırılmasını al-
man mütəxəssislər həyata keçirib. Ha-
cısamlı zavodunda əmal edilmiş taxta-
lar, eləcə də təsərrüfatdan əldə edilmiş
yağ-pendir məhsulları Avropaya ixrac
edilib və əsas alıcılar sırasında fransız-
lar üstünlük təşkil edib. Fransaya ixrac
edilən məhsulların aparıldığı yolu yerli
əhali "Fıreng yolu" adlandırb. Zavodun
fəaliyyəti bolşevik işğalı nəticəsində
dayandırılma da, İkinci Dünya müharir-
besindən sonra bərpə edilib. Hacısamlı-
dakı taxta əmalı zavodunun qalıqları və
Qırxqız yaylağındakı "Fıreng yolu" bu
günə qədər qalır.

Sultanovlar iqtisadi sahədəki uğurla-
rı ilə yanaşı, həm də vətənin və millətin
müdafiəsi naminə döyüş meydanında
göstərdikləri fədakarlıqla seçiliblər. Pa-
şa bəy Sultanov 1905-1906-cı illərdə
ermənilərin törətdikləri qırğınlar zama-
nı öz könlülü dəstəsi ilə öna çıxaraq ər-
məni terrorçularına qarşı qətiyyətlə mü-
barizə aparıb. Şuşalı tarixçi, yazıçı, alim
Mir Möhsün Nəvvab da özünün "1905-
1906-cı illərdə erməni-müsəlman dava-
sı" kitabında Paşa bəyin mübarizəsi
haqqında təfərrüatlı məlumatlar qeyd
edib. Bu döyüşlərdə Paşa bəyin ən ya-
xın silahdaşlarından biri böyük oğlu

Sultan bəy olub.

Sultan bəy Sultanov 1871-ci ildə
Zəngəzur qəzasının Hacısamlı nahiyə-
sinin Qasımuşağı obasının Qurdqacı
kəndində dünyaya gəlib. Onun anası
Qarabağın Pərtoglu bəylərinin qızı Be-
yim xanım olub. Atası Paşa bəy isə Qa-
sımuşağı tayfasına mənsub olub və öz
dövrünün mübarəzçi, müdrik, səxavətli
bəylərindən idi. Digər övladları kimi,
Sultan bəyi də uşaq yaşlarından elm,
təhsil yoluna yönəlib. Sultan bəy Şu-
sada və Gəncədə oxuduqdan sonra
Sankt-Peterburq şəhərində hərbi təhsil
alsada da, nəməlum səbəbdən təhsilini ya-
rımçıq qoyub. O, Qarabağ və ətəf böl-
gələrdə 1905-1906-cı illərdə ermənilər-
ə qarşı mübarizə aparması ilə tanınb.
1918-ci ildə Şuşaya soxulub bitirən Qa-
rabəği Ermənistanla birləşdirmək istə-
yən erməni silahlı birləşmələrinin baş-
çısı Andranik Ozanyanın bir neçə min-
lik qoşununu cəmi bir neçə yüz nəfərlik
könlülilər dəstəsi ilə indiki Laçın rayo-
nu ərazisində darmadağın edib. Döyüş
zamanı işğalçı qüvvələr o qədər itki və-
rib ki, hadisə baş verən dərədə qay bir
neçə gün qanlı axıb. Ona görə el arasın-
da bu yərə "Qanlı dərə" deyilir. Bu ha-
disədən sonra Sultan bəyin səhriyyə, nü-
fuzu Qarabağı aşb və xalqın ona olan
ətimadı, rəğbətini daha da artırb. Hətta bu
döyüş bolşeviklər arasında da böyük
əks-səda yaratdıb. Şiddətli qarşıdurma-
nın nəticəsindən təşvişə düşən Stalinin
yaşın yoldaşlarından Sərgo Orconikidze
1918-ci il oktyabrın 12-də Vladimir Le-
ninə ünvanladığı teleqramda Andranik-
kin Qarabağda öldürüldüyünü və ermə-
nilərin Sovet Rusiyasından kömək gö-
lədiklərini bildirib (Телерамама Г.К.
Орджоникидзе В.И. Ленину о поло-
жении на Кавказе и Кубани. Влади-
кавказ, 12 октября 1918 г. // Г.К. Ор-
джоникидзе. Статьи и речи, 1956, т.
Ы, стр. 44-45.).

Xosrov bəy Sultanov Qarabağın ge-
neral-qubernatoru təyin ediləndən sonra
qardaşı Sultan bəy Sultanov Zəngəzur
Milli Polis Dəstəsinin reisi təyin edilib
və qısa zaman ərzində iki min nəfərə-
dək təlim görmüş silahlı dəstə forma-
laşdırıb. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyə-
tinin rəsmi orqanı olan "Azərbaycan"
qəzetində Əlkesi üçün göstərdiyi xid-
mətlər sayəsində sağlığında xalq qəhrə-
manı adı almış Sultan bəyin sənimə te-
riflər, alqış və dualar dərc edildiyi kimi,
onun polis reisi olmasını bildirən yazı-
lar da var.

Sultan bəy Sultanov tarixdə daha
göx Qarabağda işğalçı erməni dəstələri-
nə qarşı apardığı mübarizə ilə tanınır.
Onun bolşeviklərə qarşı apardığı müba-
rizəsi, həyata keçirdiyi əməliyyatlar
haqqında məlumat azdır, xüsusən 1920-
1923-cü illərdəki fəaliyyəti az araşdırı-
lıb. Xarici qəzet arxivlərindən əldə et-
diyim məlumatlardan aşkar olub ki, Sul-
tan bəy Sultanov 1920-ci ildə kə erməni
işğalçılarına qarşı uğurla mübarizə
apardığı kimi, 1920-ci ildən sonra da
sovet işğalına qarşı dəyanətlə müqavir-
mət göstərilib. Sultan bəyin antibolşevik
mübarizəsi dünya qəzetlərində gündəm
yaradacaq qədər böyük təsirə malik
olub. O neinki sovet işğalını qəbul edib,
eyni zamanda Şuşa şəhərinə daxili ola-

SAVAŞI

raq Qarabağın hakimiyyətini bolşeviklərdən geri alıb. Bu barədə Böyük Britaniyanın "The Guardian" qəzeti 4 iyun 1921-ci ildə belə yazır: "Tiflisdən məlumat verildi ki, çoxsaylı dəstələr məşhur Sultanovun rəhbərliyi altında Şuşa şəhərinə daxil oldu. Beləliklə, bütün Qarabağ bolşeviklərdən azad edildi".

Fransanın "Le Temps" qəzeti isə 30 iyun 1921-ci ildə yazır ki, Qarabağın keçmiş general-qubernatorunun qardaşı Sultan bəy Sultanovun rəhbərlik etdiyi üsyan yatırılı bilmir və getdikcə daha geniş ərazilərə yayılır. Qəzetdə üsyançıların yüksək manevr qabiliyyəti, çətin rəlyef, rabitə çatışmazlığı və əhalinin bolşeviklərə qarşı düşmənliliyi səbəbindən Qırnızı Ordunun üsyançıları dəyərdir. Bolşeviklərin irəli sürdüyü bütün təklifləri rədd etdiyi üçün onlar Sultan bəyi hədələrlə qorxutmağa çalışıblar. Həmçinin qəzetdə Qarabağda yaşayan xalqların həmyerliyi Sultan bəyin rəhbərliyi altında bolşeviklərə qarşı birgə mübarizə apardıqları qeyd olunub. Xəbərdən belə məlum olur ki, bolşeviklər Sultan bəyi silah gücü ilə özlərinə tabe edə bilməyərək yeni təzyiqlə metodlarından istifadə ediblər. 11 iyun 1921-ci ildə Sultan bəy, Sultanovun qardaşı Rüstəm bəyin qızı, tanınmış pedaqoq Leyla xanım Sultanova həbs edilib (Şəlalə Məmmədova, "Analarnın fəryadı", 2006). Böyük ehtimal ki, bolşeviklər Leyla xanımı həbs etməklə Sultan bəyin müqavimətini qırmaq istəyiblər, fəqət fəydası olmayıb. Sultan bəy sadəcə bir sərkərdə kimi deyil, həm də xalqın milli qürurunu təmsil edən lider kimi davranırdı. Onun rəhbərlik etdiyi və gündən-günə sayı artan könüllü dəstələr təkcə hərbi baxımdan deyil, eləcə də mənəvi baxımdan xalqın dayacağına çevlənmişdi.

5 iyul 1921-ci ildə Almanianın "Deutsche Allgemeine Zeitung" qəzetinin yazdığına görə, Sultan bəy Sultanovun rəhbərliyi altında birləşmiş hərbi qüvvələr Qarabağda bolşeviklərə qarşı uğurlar əldə edib. Müxtəlif xalqlar, tayfa süvərləri Sultan bəyin silahlı qüvvələrinə qoşulub. Bolşeviklərə qarşı üsyanlar həm Qara dəniz sahilindəki dağlıq ərazilərdə yaşayan abxazlar, həm də Qafqaz və Dağıstandakı zabitlər arasında baş qaldırmaqdadır. Xəbərdə həmçinin Batumi dairəsinin və Acaarıstanın Sovet Gürcüstanından ayrılması da əhalinin bolşevik iqtisadi sistemindən narazılığının artmasının sübutu kimi qiymətləndirilib.

Böyük Britaniyanın "Evening Standard" və "The Guardian" qəzetləri də Sultan bəyden yazır. 19 iyul 1921-ci ildə "Londondakı Azərbaycan Informasiya Bürosunun məlumatına görə, Zaqafqaziya dövləti olan Azərbaycanda antibolşevik üsyanı genişlənir. Bütün Qarabağ bölgəsi hərəkətin başında duran Sultanovun nəzarətiəndədir. Beş yüz bolşevik əsir götürüldü, qalanları isə geri çəkilməyə məcbur olub".

London qəzetlərində dərc edilmiş bu xəbərdən aydın olur ki, bolşeviklər Qarabağda tam nəzarəti əlində saxlayan Sultan bəy Sultanova növbəti dəfə məğlub olublar. Onların 500 əsir verərək gənci çəkilməsi siyasi sədəlvəhlik və hərbi-

strateji xamıq əlaməti kimi qiymətləndirilir.

Sultan bəy Sultanovu sovetlərin gələcəyi üçün təhlükə hesab edən bolşeviklər ona qarşı daha ciddi tədbirlər görmək qərarına gəlirlər. Qızıl Ordu komandanlarından general Mixail Levandovski qoşunu ilə birlikdə Sultan bəy Sultanovun üzərinə göndərilir. General Levandovski Qızıl Ordunun peşəkar zabitlərindən idi. Hərbi təhsil aldığıdan sonra Birinci Dünya müharibəsində müxtəlif cəbhələrdə döyüş yolu keçib və daha sonra Rusiyadakı vətəndaş müharibəsində fəal iştirak edib. O, 9-cu Qızıl Ordunun və Bakını işğal edən 11-ci Qızıl Ordunun komandanı, o cümlədən Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin devrilməsinin əsas iştirakçılarından biri olub. General Levandovski Gürcüstanda sovet hökumətinin qurulması üçün hərbi əməliyyatlarda iştirak etdiyi kimi, Dağıstanda da antisovet qiyamın yatırılmasına rəhbərlik edib. "Müqəddəs Vladimir" ordeni, "Müqəddəs Anna" ordeni, iki dəfə "Müqəddəs Stanislav" ordeni, "Qırnızı Bayraq" ordeni və digər mükafatlarla təltif edilib. General Levandovski güclü komandan olsa da, nə Sultan bəyi devirə, nə də onun müstəqillik qiyamını yatıra bildi. Sultan bəy Qarabağa soxulan Qızıl Ordu hissələrinin 4000 nəfərini yarırsız hala saldı. 1000 ölü, 3000 yaralı olan bolşevik qoşunu dağıldı və onların 6 topu, 18 pulemyotu və bütün sursət ehtiyatları qənimət olaraq götürüldü. Bununla da işğalçı general Levandovskinin rütbəsi, bütün hərbi təltifləri və cəbhələrdə qazandığı niğəzə Qarabağda heçə çevrildi. Bu döyüş qətiyyət və vətənpərvərlik ruhunun qalib gəldiyi iradə savaşı idi.

General Levandovski bu döyüş zamanı yalnız Qarabağ döyüşçülərinin əzmini deyil, eyni zamanda Qurdqacı kimi münbət və sərt təbiətə malik bir məkanda doğulub böyüməyən nə demək olduğunu da yaxından gördü. Sultan bəyin doğulub böyüdüyü, dağlarla əhatə olunmuş Qurdqacı kəndinin adı etimoloji baxımdan "qurd dəresi", "qurdlar oylağı" anlamına gəlir. Elə o da bu vəhşi təbiətin sərtliyini və azad ruhunu özündə daşıyaraq el-obasını işğal etməyə gələnlərə qarşı həmin təbiətin formalaşdırdığı möhkəm xarakterlə dönməzlik və cəsərlə cavab verdi.

Sultan bəyin qazandığı qələbə Avropa və Amerikanın aparıcı mətbu orqanlarından olan "The Washington Post" (Vaşinqton, ABŞ), "Tampa Bay Times" (Florida, ABŞ), "Le Matin" (Paris, Fransa), "Daily Chronicle" (London, Böyük Britaniya) kimi niğəzə nəşrlər də daxil olmaqla 20 müxtəlif qəzetdə dərc edilib. Xəbərlərin məzmunca eyni olmasına nəzərə alaraq bu yazıda kifayət yalnız birini təqdim etməyimiz kifayətdir.

"Daily Chronicle" (London) 6 oktyabr 1921-ci ildəki yazısını "Sovetlərin geriçəkilməsi. Azərbaycandakı döyüşlərdə 1000 ölü və 3000 yaralı" başlığı ilə dərc edib: "Azərbaycan Informasiya Bürosunun verdiyi bəyənata görə, Azərbaycan Respublikasında baş qaldıran antisovet üsyan getdikcə daha da güclənir və intensivləşir. Qarabağda son döyüşlərdə Rusiya Qırnızı Ordusu ağır itkilər verib - 1000 nəfər həlak olub, 3000 nəfər yaralıdır. Bundan əlavə, sovet qoşunları 6 top, 18 pulemyot və bütün sursat ehtiyatlarını itirib. Üsyançı hərəkatda Azərbaycan vətənpərvəri Sultan bəy Sultanov rəhbərlik edir".

Sultan bəy üçün vətənin müdafiəsi milli hökumətin mövcud olub-olmama-

sından asılı olmayıb. O, istər çar Rusiyası dövründə, istər Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə, istərsə də sovet hakimiyyəti dövründə vətənin, millətinin müdafiəsi naminə qətiyyətlə mübarizə aparıb. O, sanki "Dövlət süqut etsə də, burada dövlət yerindədir!" deyərək özü var olduqca vətənin, millətin, dövlətinin müstəqilliyini qoruyub yaşadıb.

Sultan bəy daha iki il də Qarabağda yaşayaraq mübarizəsini davam etdirib. Rusiya Dövlət Hərb Arxivində saxlanılan, 1922-ci ilə aid sənədə qeyd olunur ki, keşfiyyət məlumatlarına əsasən, 1921-ci ildə Qırnızı Orduya qarşı əməliyyatlar aparın Sultan bəy Sultanov yemədən dəstə təşkil edir, onun adamları Şuşada və ətraf ərazilərdə tələsik silah və patron alır. Məlumatda Sultanovun qərargahının Şuşadan 3 verst aralıda, Çumanda (Çormanda) yerləşdiyini bildirilib (Mustafazadə T., Əliyeva F., 2023. Rusiya Dövlət Hərb Arxivini Materialları: 1920-1922-ci illərdə Azərbaycanda hərbi-siyasi durumu öyrənmək üçün mənbə kimi. Akademik Tarih və Düşüncə Dergisi, 10(2), 43-61). Bu arxiv sənədindəki məlumatdan da görünür ki, Sultan bəy növbəti illərdə də geri çəkilməyib, əksinə, yemədən dəstə formalaşdıraraq mübarizə üçün səfərbər olub. Sultan bəy Sultanovun indiki Laçın rayonu Yuxarı Çorman kəndi ərazisindəki mülkünün qalınları bu günə qədər qalmırmıdır.

Hərbi güclə Sultan bəyi özlərinə tabe edə bilməyən bolşeviklər digər təzyiqli yollarına əl atıblar, fitnə-fəsad yaymaq, nesillər arasında düşmənlilik, dostlar arasında kin-küdürlət yaratmaq və həvəsləndirici vədlər verməklə Qarabağın vətənpərvər müdafiəçilərini dağıtdən sarsıdıb parçalamağa çalışıblar. Şüra hökuməti Sultan bəyə də Sovet Azərbaycanında yüksək vəzifə təklif etmişdi, lakin Sultan bəy nə sovet hakimiyyətini tanıdı, nə də onların təklifini qəbul etdi. Sovet xüsusi xidmət orqanlarının çevərsinə yeridə bildiyi casuslar Sultan bəyə sui-qəsd də edib. Ağır yaralanmasına baxmayaraq, tez zamanda ayağa qalxır, lakin briliyin pozulduğunu, fitnə və parçalanmanın dərinləşdiyini gördükdə mübarizəsini Güney Azərbaycanda sürdürmək qərarına gəlir.

1923-cü ilin noyabr ayında Araz çayını keçərək qardaşları İsgəndər bəy, Zülfüqar bəy və bezi tərəfdarları ilə birgə Qacarlar İmperiyasına mühacirət edir. Onlar digər qardaşları Xosrov bəy Sultanovun da dəstəyi ilə Azərbaycandakı sovet rejiminə qarşı 1931-ci ildəki Güney Azərbaycanda mübarizə aparırlar. Sultanovlar İranda İftihad Partiyasının Tehran və Təbriz komitələrini yaradırlar. İsgəndər bəy Sultanov İftihad Partiyasının Təbriz komitəsinin sədri olaraq yanışı, partizan dəstəsinə də rəhbərlik edir. Eləcə də Sultan bəy mühacirləri etrafına toplayaraq təşkilatlandırır. "Odlu Yurt" jurnalının 1 dekabr 1930-cu il buraxılışına əsasən, 1930-cu ilin noyabr ayında partizan dəstəsinin rəisi Sultanov (böyük ehtimal ki, İsgəndər bəy Sultanov) Qarabağda Qızıl Ordu birləşmələri ilə şiddətli çarpışmada həlak olur. Sultan bəy isə Təbrizdə həbs edilib (Musa Qasımlı, "Azərbaycan Türklərinin Milli Müsələde Tarixi: 1920-1945", 2006) və Документы внешней политики СССР. Т. ХЫБЫЛ. 1 января-31 декабря 1930 г. М.-во иностр. дел СССР. - М.: Политиздат, 1967. - 886 с.). Həmin dövrdə azərbaycanlı üsyançıları zərərsizləşdirmək məqsədilə sovet hərbi birləşmələri səhədləri aşa-

raq İran ərazisinə yeridilir və antibolşevik hərəkatı zəiflətmək üçün başqa tədbirlər görülür. Mərhum tarixçi, professor Nesiman Yaqublunun Xosrov bəy Sultanovun 140 illik yubiley tədbirində söylədiyi fikrə görə, Azərbaycan-İran sərhədinə tıkanlı məfillərin çəkilməsi Sultanov qardaşlarının Güney Azərbaycandakı antibolşevik fəaliyyətləri ilə bağlıdır.

Sultan bəy Sultanov 1931-ci ildə Türkiyəyə mühacirət etməli olub. Sultan bəy özü vətəninə didərgin düşdüyü halda ailəsi və qohumları da 1937-ci ildə repressiyaya məruz qalıb, vətəndən sürgün ediliblər. Sultan bəyin ailə üzvlərindən bezzilər 1956-cı ildə vətənə geri dönsə də, qardaşı Rüstəm bəy Sultanov və onun oğlu İsgəndər bəy sürgündə müəmmalı şəkildə heyatlarını itirib və bir neçə qohumuna sovet xüsusi xidmət orqanlarının qərarı ilə güllələnmə hökmü verilib.

Sultanovların zirvə şəxsiyyətlərindən biri olan Sultan bəy Sultanovun vətəni, milləti uğrunda keçən şəərəfli və məşəqğətli ömrü 1942-ci ilin aprel ayında Türkiyədə başa çatıb.

Sultan bəy Sultanovun xidmət etdiyi, uğrunda mübarizə apardığı vətəni bu gün müstəqildir və gündən-günə dirçəlir. Ali Baş Komandan İlham Əliyevin rəhbərliyi, müzəffər ordumuzun güdrəti, xalqımızın həmyerliyi, şəhidlərimizin və qazilərimizin qanı hesabına Qarabağ, Şərqi Zəngəzur və o cümlədən Sultan bəyin doğma yurdu Laçın erməni işğalından azad edilib.

Azərbaycan sovet əsarətindən xilas olub öz müstəqilliyini bərpa edəndən sonra Sultanovlara layıqlı dəyər verilib. Prezident Heydər Əliyev 6 may 1996-cı ildə Şuşa və Laçın rayonları sakinlərinin bir qrupu ilə görüşəndə Azərbaycan xalq qəhrəmanı Sultan bəy Sultanovu xüsusi xatırlamış və onun xidmətini yüksək qiymətləndirmişdi. 2012-ci ildə Ağcabədi rayonunun Taxtakörpü qəsəbəsində Sultan bəy Sultanovun 140 illiyinə həsr olunmuş təntənəli yubiley tədbiri keçirilib. 28 may 2023-cü ildə isə Prezident İlham Əliyevin iştirakı ilə Laçın şəhərində Xosrov bəy Sultanov küçəsinin açılışı olub.

Mən inanıram ki, Qarabağın iqtisadi və hərbi quruculuğunda mühüm izlər qoymuş Sultanovlara məxsus, müsbətdir edilmiş və işğal dövründə erməni vandəlizminə məruz qalmış bütün mülklər dövlətimizin nəzarəti altında tarixi həqiqətlərə və ilkin göçkəminə uyğun şəkildə bərpa olunacaq.

